

УДК 321.7+32.01:061.2(73)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНЗИТІВ (Д. РАСТОУ, С. ХАНТІНГТОН, Г. О' ДОННЕЛ, Ф. ШМІТТЕР)

Роман Кополовець

*Ужгородський національний університет,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті проаналізовано та досліджено теоретико-методологічні засади дослідження демократичних переходів у політичній науці. Основну увагу присвячено дослідникам, що сформували основу для методології демократичної трансформації. Описано всі етапи переходу до демократії, а також структурні елементи, що супроводжують транзит.

Ключові слова: демократія, транзит, демократичний перехід, лібералізація, демократизація, консолідація демократії.

Станом на кінець ХХ – початок ХХІ сторіччя загальною світовою тенденцією є поява цілого ряду країн із демократичним типом політичної організації влади. Характерною особливістю цієї тенденції є перехід новостворених демократичних країн від авторитарно-тоталітарного до демократичного типу політичного режиму. За досить короткий термін автократії змогли досягти рівня режиму консолідованої демократії. Питання демократичних переходів є одним із найбільш актуальних у сучасній політології. Дослідження демократичних переходів досить широко досліджується в політичній думці. Базовою для розвитку транзитології стала праця Д. Растоу «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (1970), що хронологічно не зачіпала дослідження постсоціалістичної трансформації кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття, проте основна заслуга Д. Растоу [1; 2] полягає в тому, що вчений наголосив на необхідності дослідження безпосередньо процесу демократизації в перехідних країнах, а не опису вже дієвих демократичних інститутів та демократії загалом як похідних процесів від світових тенденцій модернізації.

Одним із перших науковців, який комплексно підійшов до дослідження посткомуністичного демократичного транзиту, був С. Хантінгтон. У своїй праці «Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ ст.» (1991) [3] та в публікації, присвяченій розгляду світового процесу демократизації кінця минулого сторіччя [4], науковець відстоює тезу про зовнішнє походження демократичного транзиту в посткомуністичній країні.

Концепція політичного транзиту Г.О'Доннела та Ф. Шміттєра [5; 6; 7] розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію, тобто поетапні еволюційні зміни від начального етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

Серед вітчизняних науковців питаннями демократичного транзиту займалися та займаються В. Полохало [8], О. Романюк [9], В. Гельман [10].

Основоположником вчення про демократичний перехід і транзитологію як окрему політологічну галузь є Д. Растоу, який у 1970 році публікує статтю «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» [1]. Ця модель запропонувала оригінальне та комплексне пояснення демократичного переходу. Модель, яку запропонував Растоу, заснована на поясненні історичного досвіду переходу до демократії у Швеції в 1890–1920 роки та Туреч-

чини, починаючи з 1945 року. Відповідно до трансформації демократії, вчений виділив чотири основні фази демократизації, які розглядаються політологами як обов'язкові стадії для будь-якого переходу, навіть на сучасному етапі.

На першій фазі формуються передумови переходу. За необхідну передумову переходу Растоу виділяє досягнення національної єдності. Ця єдність може досягатися різними шляхами і за різних умов, але, як правило, вона формується стихійно. В одних випадках економічні фактори, наприклад низький рівень розвитку економіки, вносять помітний внесок у формування національної єдності, в інших випадках економічні фактори виявляються невідомими [1, с. 11].

Друга фаза демократизації проходить як процес підготовки до зміни існуючого типу режиму. Ця стадія характеризується тривалою та безперервною політичною боротьбою. Результатом цієї боротьби має стати виникнення й зміцнення нової еліти, яка спирається на репресовані соціальні сили, для яких необхідним є демократичне керівництво. Соціальний склад таких суспільних прошарків у кожній країні є різним. Растоу наголошує, що неправильно є теза стосовно того, що демократія була спроектована заздалегідь. Загалом, сутність демократії Д. Растоу бачить у постійному вирішенні спірних питань політичною владою в країні. У цьому полягає найбільш суттєва різниця між демократією та тоталітаризмом з авторитаризмом. У результаті цих процесів настає третя фаза демократизації – фаза прийняття рішень. Растоу відзначає, що «рішення про інституалізацію базових демократичних процедур – лише одне з можливих рішень, що народжується як результат гри цілого ряду різноманітних політичних сил і аж ніяк не виключає, а навпроти, припускає наступну запеклу політичну боротьбу» [1, с. 14].

Четвертою фазою демократичного транзиту, за Растоу, є фаза звикання. На цій фазі демократія починає функціонувати як відносно налагоджений і цілісний механізм. Це фаза навчання для громадян і політичних еліт, фаза освоєння техніки демократії та накопичення необхідних для її функціонування навичок. Щоб прийти до демократії, вважає Д. Растоу, потрібне не копіювання конституційних законів чи парламентської, практично вже наявної демократії, а спроможність реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективні механізми їх розв'язання. І звичайно, прихід демократії не слід сприймати як щось таке, що здійсниться протягом, наприклад, одного року. Оскільки процес становлення демократії припускає появу нових соціальних груп, їх становлення і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Растоу, триватиме протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали раніше зразків для імітації, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше. Д. Растоу вважає, що відправною точкою демократизації не може бути лише наявність національної єдності [2].

Інше розуміння переходу країни до демократії подає С. Хантінгтон [3]. Науковець наголошує, що демократизація являється комплексним процесом і не може ототожнюватися з демократизацією виключно однієї суспільної сфери та суміжними процесуальними передумовами. Вчений є прихильником процедурного підходу характеристики процесу демократизації. Він пише: «політична система будь-якої країни ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені верховною владою приймати колективні рішення, обираються шляхом чесних, непорушних, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення» [3, с. 48]. Хантінгтон відзначає, що процес демократизації нерозривно пов'язаний з наступними структурними факторами:

- рівень економічного забезпечення країни;
- демократичний механізм розподілу національних ресурсів;

- ринковий тип економіки;
- розвинутий середній клас у країні;
- рівень освіти населення;
- демократичний характер політичної культури;
- специфіка релігійних традицій;
- ступінь розвинення громадянського суспільства;
- характер і масштаби впливу на країну зовнішніх факторів.

Разом із тим С. Хантінгтон, узагальнюючи досвід демократичних переходів, формує певні обмеження для необхідності окремого використання таких критеріїв демократизації: жоден із визначальних факторів переходу до демократії не може вважатися комплексним інструментом у вимірі рівня розвитку демократії в певній країні; С. Хантінгтон у книзі «Третя хвиля» [3] вводить власну методологію дослідження переходів до демократії. Він наголошує, що демократизація являє собою міжнародний процес і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн і справляючи на них взаємний позитивний і негативний ефект. Внутрішня демократизація здійснюється успішно в залежності від того, наскільки сприятливий вплив зовнішнього фактору. Внутрішня демократизація може призвести: до стану країни між авторитаризмом і демократією, не даючи можливості зробити певний вибір на користь конкретного політичного режиму; до нових спроб демократизуватися; до переривання демократичних процесів; до прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії (характерно для третьої хвилі, яка розпочалась у 1974 році); до становлення демократії в результаті деколонізації й успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій. Хантінгтон прагне довести, що хоча розподіл демократичних умов є досить умовним, фактори, які лежать в основі демократичного переходу, можуть бути розділені на внутрішні й зовнішні. Залежно від того, яка з теорій робить на дослідника більший вплив, обирається стратегія дослідження, в результаті якої більшу увагу одержують або внутрішні, або зовнішні передумови демократизації. У загальному, С. Хантінгтон виділяє три основні варіанти демократичного транзиту: трансформація, зміщення та заміщення [3, с. 123]. Щодо безпосередньо процесу переходу до демократії, то Хантінгтон розрізняє чотири стадії демократичного транзиту.

Таблиця 1

Стадії переходу до демократії за С. Хантінгтоном

СТАДІЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	СИСТЕМНІ ЗМІНИ
I ФАЗА ПОЧАТКОВА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Прихід до державних органів управління демократично налаштованих політичних сил. Стара політична еліта залишається важливим актором суспільно-політичного життя країни.
II ФАЗА ПОСИЛЕННЯ АНДИДЕМОКРАТІЇ	Відхід від демократичних принципів розвитку держави через несприйняття курсу на лібералізацію народними масами. На певний період настає посилення політичних позицій старої авторитарно-тоталітарної еліти.
III ФАЗА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Відбувається остаточний прихід до політичної влади еліти, яка відстоює цінності та принципи демократії. Стара політична еліта стає політично неконкурентоспроможною.
IV ФАЗА ДЕМОКРАТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ	Укладається своєрідний пакт (договір) між старою та новою політичними елітами. Стара еліта набуває статусу опозиції. У країні завершується процес інституалізації демократії.

Конкретно під хвилями демократизації С. Хантінгтон розуміє певні завершені цикли переходу до демократії. Кожний демократичний цикл може закінчитися спадом. Лише третя хвиля демократизації, на думку вченого, має мати логічне завершення у формі лібералізованої демократії.

Серед перших науковців-транзитологів, які акцентували свою увагу на різноманітні передумов та чинників демократизації, були Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер [5; 6; 7]. Узагальнення досвіду різних країн підтвердило висновок Д. Растроу, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які були визначені як «підготовка фаза», «фаза прийняття рішення» та «фаза звикання». Проте розширену назву їм дали Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер: «лібералізація», «демократизація» і «соціалізація». Особливістю нового методологічного підходу, що виник у межах транзитології, було те, що головна увага зверталася не на структурні (як в теорії модернізації), а на процедурні чинники, пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їхньою здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. У транзитології закріпилася думка, що кінцевий результат залежить від шляху. Переходи до демократії було репрезентовано як процес послідовної інституціоналізації політичних змін. Систематизуючи теоретичні моделі переходу до демократії, процес демократичного транзиту включає три основні фази:

1. лібералізація – формування базових інститутів демократії;
2. демократизація – становлення та розвиток демократичних інститутів на базі новоствореного політичного режиму;
3. консолідація демократії – закріплення та адаптація політичного режиму консолідованої демократії в суспільних сферах, формування громадянського суспільства;

Лібералізація за своїм змістом є інституціоналізацією громадянських свобод без трансформації владного апарату, який залишається спроможним контролювати ситуацію. Лібералізація розпочинається внаслідок політичної кризи, вона є результатом «взаємодії розбіжностей, що виникають усередині авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства». Внаслідок лібералізації постає режим, який Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер назвали «опікунською демократією» (*tutelary democracy*) – режим із формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що перебуває під опікою владного апарату. Вирішальним кроком на шляху до демократичної держави є «передача влади від групи осіб до зведення правил» [7, с. 541]. Демократична трансформація механізму влади може здійснюватися за дотримання двох умов:

- 1) демонтажу попереднього владного апарату;
- 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів і процедур, у межах яких необхідно створювати умови, що сприятимуть становленню демократичної системи.

Критичною точкою переходу до демократії є стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади.

Консолідація є «інституціоналізацією демократичної політичної поведінки» [7, с. 661]. На ґрунті опанування нових норм і цінностей, поступового вrostання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти та всього суспільства.

Модель переходу до демократії Г. О'Доннелла та Ф. Шміттера базується на основі чотирьох фазового демократичного транзиту.

Таблиця 2

Стадії демократичного транзиту Г. О'Доннела та Ф. Шміттера

ЕТАПИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	СТУПІНЬ АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТІВ ДЕМОКРАТІЇ
I ЕТАП ПОЧАТКОВИЙ	Відбуваються процеси консолідації політичної еліти навколо демократії. Поступово встановлюється демократична консолідація більшої частини суспільства.
II ЕТАП ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Лібералізація сфери державного управління. Перевага ліберальних принципів в економічному та політичному державних секторах.
III ЕТАП ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ	Демократизація державного управління та політичної сфери країни.
IV ЕТАП КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ	Демократична політична соціалізація. Відбувається поступове сприйняття та закріплення демократичних цінностей у свідомості громадян.

Щодо четвертого етапу демократизації (консолідація демократії) за О'Доннеллом та Шмітером, то ще Д. Растоу відзначав, що «демократія стає консолідованою, коли за наявних політичних та економічних умов, давно визначена система інститутів набуває рис єдиної можливої» [6, с. 52].

Таким чином, проаналізувавши вищеописані моделі переходу до демократії, можна зробити висновок, що переходи до демократії мають свою специфіку та стадії в різних країнах та територіях. Більшість дослідників виділяє конкретні фази та моделі переходу до демократії. Аналіз моделей переходу до демократії Д. Растоу та С. Хантінгтона показує, що одні з перших вчених-транзитологів належать до прихильників структурних передумов демократичних перетворень у країні. Разом із тим концепції демократичного транзиту Растоу та меншою мірою Хантінгтона були сформовані в період, коли країни Центрально-Східної Європи залишались авторитарними комуністичними державами. Свій підхід до поняття трансформації демократичного режиму запропонували Г. О'Доннел та Ф. Шміттер, подавши чотирифазову модель демократичного переходу. З розвитком демократії та створенням нових демократичних країн у сучасному світі питання переходу до демократії буде ставати все більш актуальним як для країн, що трансформуються, так і для політології загалом.

Список використаної літератури

1. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамичной модели. Полис. 1996. № 5. С. 8–15.
2. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model. Comparative Politics. 1970. Vol. 2. № 3. P. 337–363.
3. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века; пер. с англ. М.: Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2003. 368 с.
4. Хантінгтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации. МЭ и МО. 1995. № 6. С. 87–90.
5. O'Donnell G. The delegated democracy. Kellogg Institute Working Paper. 1992. № 172. P. 61–70.
6. Schmitter P. Dangers and Dilemmas of Democracy. Journal of Democracy. 1994. Vol. 5. № 2. P. 50–59.
7. Schmitter P. The Consolidation of Political Democracies: Processes, Rhythms, Sequences and Types. Transition to Democracy; ed. by Geoffrey Pridham. Dartmouth: Aldershot-Brookfield, 1995. P. 535–568.

8. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа. Полис. 1998. № 3. С. 7–15.
9. Романюк О. Кінець «транзитології» чи криза її первинної парадигми? Політичний менеджмент. 2007. № 2. С. 3–15.
10. Гельман В. Постсоветские политические трансформации. Политические исследования. 2001. № 1. С. 15–29.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SUBSTANCES
OF THE DEMOCRATIC TRANSIT INVESTIGATION
(D. RASTU, S. HANTINGTON, G. O» DO'NONEL, F. SHIMITTER)**

Roman Kopolovets

*Uzhgorod National University,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

In the article the theoretical and methodological principles of the research of democratic transitions in political science are analyzed and researched. The main attention is devoted to the researchers who formed the basis for the methodology of democratic transformation. All stages of transition to democracy, as well as structural elements accompanying transit, are described.

Key words: democracy, transit, democratic transition, liberalization, democratization, consolidation of democracy.